

Gulhayo IBADULLAYEVA,
Toshkent Axborot Texnologiyalari universiteti assistenti,

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD) Ozodbek Radjabov taqrizi asosida

THE ISSUE OF RELIGIOUS TOLERANCE AMONG NATIONS IS THE GUARD OF DEVELOPMENT

Annotation

The idea of interreligious tolerance implies the cooperation of not only religious people, but also all members of society in the path of goodness and is an important condition for peace and stability. Since time immemorial, in the big cities of our country, special attention has been paid to the safe and free worship of representatives of different nationalities, conditions have been created, and the fact that there have been no conflicts on religious grounds in history shows that our people have a great experience in inter-religious tolerance.

Key words: Interreligious tolerance, interethnic harmony, traditions and values, Shomahmudov family.

ПРОБЛЕМА РЕЛИГИОЗНОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ МЕЖДУ НАЦИОНАМИ – НА СТРАЖЕ РАЗВИТИЯ

Аннотация

Идея межрелигиозной толерантности предполагает сотрудничество не только религиозных людей, но и всех членов общества на пути добра и является важным условием мира и стабильности. С незапамятных времен в крупных городах нашей страны уделялось особое внимание безопасному и свободному богослужению представителей разных национальностей, создавались условия, а тот факт, что в истории не было конфликтов на религиозной почве, показывает, что Наш народ имеет большой опыт межрелигиозной толерантности.

Ключевые слова: Межрелигиозная толерантность, межнациональное согласие, традиции и ценности, семья Шомамудов.

MILLATLAR O'RTASIDAGI DINIY BAG'RIKENGLIK MASALASI - TARAQQIYOT GAROVIDIR

Annotatsiya

Dinlararo bag'rikenglik g'oyasi nafaqat dindorlarning, balki butun jamiyat a'zolarining ezgulik yo'lidagi hamkorligini nazarda tutadi hamda tinchlik va barqarorlikning muhim sharti hisoblanadi. Azal-azaldan yurtimizning yirik shaharlarida turli millat vakillarining ibodatlarini emin-erkin ado etishlariga alohida e'tibor qaratilgan, sharoitlar yaratilgan, tarixda diniy asosda mojarolarning chiqmaganligi xalqimizning dinlararo bag'rikenglik borasida ulkan tajribaga ega ekanligidan dalolat beradi.

Kalit so'zlar: Dinlararo bag'rikenglik, millatlararo totuvlik, urf-odat va qadriyatlar, Shomahmudovlar oilasi.

Kirish. Mamlakatimiz hududida qadimdan ko'plab millat va elat vakillari hamjihatlikda yashab kelmoqda. Ular o'rtasida asrlar davomida milliy nizolar bo'lmagan. Xalqimiz azaldan bag'rikenglik, mehmondo'stlik, kechirimlilik, boshqalarning urf-odat va qadriyatlarini e'zozlash kabi umuminsoniy fazilatlarini ko'rsatib kelgan. Millatlararo totuvlik umumbashariy qadriyat bo'lib, turli xalqlar birgalikda istiqomat qiladigan mintaqa va davlatlar milliy taraqqiyotini belgilaydi, tinchlik hamda barqarorlikning kafolati bo'lib xizmat qiladi.

O'zbek xalqining mehmondo'stligi va bag'rikengligi, ayniqsa, urush yillarida namoyon bo'ldi. Shu davrda O'zbekistonga 1 milliondan ortiq kishi, jumladan, 200 ming bola evakuatsiya qilindi. Turli millatga mansub yetim bolalarni o'zbek xalqi o'z farzandiday ardoqlab, ularni voyaga yetkazdi. Masalan, toshkentlik Shoahmad Shomahmudovlar oilasi insonparvarlikning yuksak namunasini ko'rsatdi. Ikkinchi jahon urushi yillarida Shoahmad Shomahmudov va uning ayoli Bahri Akramova turli millatning qarovsiz va yetim qolgan bolalarini farzandlikka olib, ta'lim-tarbiya bergan. Ular boshpanasiz qolgan, turli millat vakillari bo'lgan 13 bola va urushdan so'ng yana 3 bolani o'z tarbiyalariga olishgan. Bular: Habiba, Vova, Shuhrat – rus, Hamidulla – ukrain, Rafiq, Rahmatulla – tatar, Holida – moldavan, Samug' – chuvash, Yo'ldosh, Ergash – yahudiy, Halima – qozoq, Qoravoy, Ne'mat, Muazzam, Hakima, Ulug'bek – o'zbek. Shomahmudovlar oilasi insonparvarlikni ulug'lovchi oila sifatida katta jasorat, qahramonlik ko'rsatdi. O'zbekiston kabi ko'p millatli mamlakatda turli millatlar manfaatlarini uyg'unlashtirish, ular orasida totuvlikni ta'minlash taraqqiyotning hal qiluvchi omillardan biri hisoblanadi. Zero, millatning istiqbolini boshqa xalqlar va mamlakatlarning taraqqiyoti, butun jahondagi vaziyat va imkoniyatlar bilan ham bog'liqdir. Butun dunyoda, birinchi navbatda, qo'shni mamlakatlarda yonma-yon yashayotgan xalqlar o'rtasida tinchlik, osoyishtalik, barqarorlik, hamjihatlik, teng huquqli munosabat bo'lmasa, ulardan hech biri o'zining porloq istiqbolini ta'minlay olmaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasining beshinchi yo'nalishi "Xavfsizlik, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni ta'minlash, chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy ruhda tashqi siyosat yuritish" deb nomlanib, bu yo'nalish doirasida millatlararo munosabatlar sohasidagi siyosatning ustuvor yo'nalishlari hamda diniy sohadagi davlat siyosati konsepsiyasi ishlab chiqilib, bu borada juda katta ahamiyatga molik ishlar amalga oshirilmogda.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning uslubiy asosini obyektivlik va tarixiylik prinsipi tashkil etadi. Shuningdek, maqoladagi ma'lumotlarni tahlil etishda statistik usuldan ham foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Shu o'rinda aytish mumkinki, barcha dinlar, ilohiy ko'rsatmalar insoniyatni faqat ma'rifat, ezgulik va yaxshilikka chaqirib kelgan. Ularni oxiratdan qo'rqishga, Yaratganni oldida albatta javob berishdan, savob ishlar uchun mukofot va yomon amallar uchun jazo muqarrar ekanligidan ogohlantirib turgan. Yaxshi ishlarni bajarishda o'zaro hamkorlikka chaqirgan hamda jaholat, razolat va qabohat ishlardan qaytargan. Dinlar ta'limoti bag'rikenglikka, chiroyli xulq-odobga, sabr-bardoshlikka chaqirib, insonlarni doimo shukrona keltirib hayot kechirishga da'vat etib kelgan. Shuningdek, bu ezgu g'oya va amallar bugungi kunda davlatimiz tomonidan asosiy e'tibor qaratilgan sohaga aylangan.

Millatlararo totuvlik – millatlararo ahillik, xalqaro do'stlikdir. Millatlararo totuvlik milliy istiqbol mafkurasining asosiy g'oyalaridan sanalib, muayyan hudud, davlatda turli millat vakillarining hamjihatlikda, birgalikda, hech qanday nizolarsiz hamkorlikda faoliyat yuritishini ifodalovchi tushunchadir. Millatlararo totuvlikni bir jamiyatda yashab, yagona maqsad yo'lida mehnat qilayotgan turli millat va elatlarga mansub kishilar o'rtasidagi o'zaro hurmat, mehr-oqibat, do'stlik va hamjihatlikning

ma'naviy asosi deb atash mumkin. Millatlar o'rtasidagi mushtarak ezgu maqsadlarni nazardan qoldirmaslik azaliy qadriyatlar taraqqiyoti asosini tashkil qiladi.

Millatlararo totuvlikka e'tibor qaratilishi O'zbekistonda yashayotgan millat va elatlarning turli kasb-korlarda faoliyat olib borishi, urf-odat va an'analardan xabardor bo'lishiga zamin yaratmoqda. Bu bevosita ma'naviy qadriyatlarning millat ichida rivoj topib, yana-da boyishiga olib keladi.

Ayni paytda turli millat va elatlarning milliy an'ana va qadriyatlarini asrab-avaylash, ularni yana-da rivojlantirish, boyitish masalasi davlatimizning doimiy e'tiborida bo'lib kelmoqda. Bugun umumiy o'rta talim maktablarimizda 7 tilda – o'zbek, qoraqalpog', rus, qirg'iz, turkman, qozoq va tojik tillarida bilim berilayotgani, shuningdek, ommaviy axborot vositalari O'zbekistonda istiqomat qilayotgan millatlarning 10 ta tilida faoliyat olib borayotgani buning yorqin namunasidir.

Ma'lum ma'noda, diniylik va dunyoviylik bir-biriga mutlaq zid tushunchalar ham emas. Ular dunyo va inson hayotining mohiyatiga turlicha qarash usullaridir. Dunyoviylik tushunchasida diniy tashkilotlarni siyosiy tashkilotlardan ajratish va diniylikni barcha uchun asos qilib olmaslik tamoyili turadi. Dindorlik esa qalbga bog'liq hissiyot. Uni barchaga majburiy singdirish hech qaysi diniy tamoyillarga to'g'ri kelmaydi. Dunyoviy taraqqiyot yo'lini tutgan davlatlarda garchi din davlatdan ajratilgan bo'lsada, jamiyatdan ajralmagan. Milliy va diniy qadriyatlar xalqlar ma'naviy qiyofasining muhim qismlaridan hisoblanadi. Islom dinida dunyoviylikka dinga yot tushuncha sifatida qaralmaydi[1].

Shunday qilib, aytish mumkinki, davlat hayotining dunyoviylashuvi va ratsionallashuvi jarayoni kuchayganligiga qaramasdan davlat va diniy institutlar o'rtasidagi aloqa saqlanib qolmoqda. Ilm-fan va texnika taraqqiyoti yuksak cho'qqilarga yetishidan qat'iy nazar jamiyatda dinga bo'lgan munosabat jiddiy o'zgaradi. Ma'lumotlarga qaraganda, XXI asr boshiga kelib, hatta bir qator zamonaviy Yevropa davlatlarida diniy qarashlar va e'tiqodlar ustunlik qilishda davom etib kelmoqda. Masalan, Polsha aholisining 94 foizi, Italiyaliklarning - 84 foiz, Ispaniyaliklarning - 78 foizi Rim-katolik cherkoviga sodiq qolgan. Gretsiyada nasroniylikning pravoslavlik oqimiga aholining 95 foizi o'z e'tiqodini saqlanib qolgan. Sekulyarlik darajasi yuqori bo'lgan mamlakatlarda aholining salmoqli qismi o'zlarining an'anaviy e'tiqodlarini va cherkov institutlariga yuqori darajadagi ishonchni saqlab qolgan: Belgiyaliklarning 49,4 foizi, Buyuk Britaniyaliklarning 42,8 foizi, Germaniyaliklarning 39,7 foizi cherkovga ishonch bildirgan. Qo'shma Shtatlarda aholining diniy tashkilotlarga bo'lgan ishonch darajasi 76 foizni tashkil qilgan[2].

Darhaqiqat, yuqorida missollar keltirilgan jahoning yetakchi mamlakatlarda dunyoviy davlat qurilishi jarayonida diniy erkinliklarning ta'minlanish masalasi negizida katta tajriba mavjudligini qayd etish zarur. Bu davlat-huquqiy institutlarining uzoq davom etgan evolyutsiyasi natijasi edi. Ular muayyan tarixiy davrda milliy manfaatlarini anglash, milliy manfaatlar va inson huquqlari o'rtasidagi mutanosiblik tufayli yuzaga kelgan. Buyuk Britaniyada diniy qarashlar uchun javobgarlikka tortmaslik tamoyili 1689 yildagi bag'rikenglik to'g'risidagi qonun faqat protestant konfessiyalariga nisbatan qo'llanilgan. Katoliklarga esa 1832 yilgacha diniy va fuqarolik huquqi cheklavlari qo'yilgan. Faqat 1974 yildan boshlab katolik dini vakillari eng yuqori davlat lavozimlarini, shu jumladan lord-kanslerni ham egallash uchun rasmiy huquqqa ega bo'ldilar. 1814 yilda qabul qilingan Norvegiya Konstitutsiyasida joriy etilgan diniy cheklavlarni bosqichma-bosqich yuz yildan ortiq vaqt davomida bekor qilingan. Ispaniyada esa katolik bo'lmagan ispanlarga nisbatan diniy cheklavlarni faqat 1975 yilda general Franko vafotidan keyin bekor qilindi[3].

Umuman olganda, dunyoviy davlat sharoitida davlat va diniy munosabatlarini turkumlashtirish (tipologiya) hamda diniy birlashmalarning huquqiy maqomi masalasiga kelganda huquqshunoslarning fikricha muammoli va zamonaviy huquq fanida munozarali masala ekanligini ta'kidlashadi. Hozirgi zamon huquqshunoslari bu yo'nalishda muayyan ishlarni amalga oshirgan bo'lsalar-da, biroq bu masalada terminologik birlikning yo'qligi muammoning yechimini murakkablashtirayotganligini ta'kidlashadi.

Aynan ushbu masala doir muammo "vijdon erkinligi" va u bilan bog'liq qator atamalarning mahalliy yuridik lug'atlarda hamda adabiyotlarda bir tomonlama yechimini topganini ham alohida qayd etish lozim. Ushbu muammoni huquqshunos olim J.Toshqulov quyidagicha ta'riflaydi: "...vijdon", "e'tiqod", "erkinlik", "dahriylik", "ibodat" mazmunan murakkab, serqirra va keng qamrovli tushunchalar bo'lib ularni faqat din bilan bog'lab talqin qilish noilmiydir"[4].

O'z fikrlarini davom ettirib, mutaxassis, "...xalqaro huquqiy xujjatlarda vijdon erkinligi va din erkinligi tushunchalari qam qullaniladi. Vijdon erkinligi keng qamrovli, serqirra va murakkab tushuncha ekanligini, insonning ichki kechinmalari va histuyg'ulari bilan bog'liq nozik masalaligini, uning turlicha talqin etilishi uning bilan bog'liq huquqiy normalarni amaliyotga tadbiq etishdan kelib chiqishi mumkin bo'lgan muommalarning oldini olish uchun vijdon erkinligining asoslangan tarifini yaratish va uning qonun xujjatlarida o'z aksini topishini ta'minlash lozim"[5], deb ta'kidlaydi.

Yuqoridagi fikrga tayangan holda, ta'kidlash kerakki, dunyoning ko'pgina mamlakatlarida e'lon qilingan vijdon erkinligi huquqiy amaliyoti bir biriga to'g'ri kelmasligini, ayniqsa diniy birlashmalarning huquqiy holatini tartibga solish turli yo'llar bilan amalga oshirilishini hisobga olish zarur. Darhaqiqat postsovet mamlakatlari tarixiy amaliyoti bir biriga yaqinligini hisobga olib, rossiyalik mutaxassis I. Kunitsin tomonidan ilga surilgan turkumlashning quyidagi turlari eng maqbuli deb, hisoblaymiz.

Mintaqa davlatlari bosh qomuslarini solishtirganda O'zbekistondan tashqari Markaziy Osiyoning barcha davlatlari o'zini dunyoviy davlat deb e'lon qilgan, ya'ni ular o'z konstitutsiyalarining tegishli moddalarida "dunyoviy" iborasini ishlatgan. To'g'ri, ushbu iborani qo'llanilmagani davlatimiz dunyoviy emas degan xulosani keltirib chiqarmaydi. Chunki, Din va dunyoviy davlat orasidagi munosabat haqida gap ketar ekan, eng avvalo, dinning davlatdan ajratilishi tamoyili Konstitutsiyamizning 61-moddasida aks etgan: "Diniy tashkilotlar va birlashmalar davlatdan ajratilgan hamda qonun oldida tengdirlar. Davlat diniy birlashmalarning faoliyatiga aralashmaydi"[6]. Ammo mamlakat qonunchilik tizimida ushbu iborani qo'llash orqali din va davlat o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solishda aniqlik kiritar edi.

O'zbekistonning dunyoviy davlat sifatidagi din bilan o'zaro munosabatlari tamoyillari Birinchi Prezident I.A. Karimovning "O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari" nomli asarida tavsiflangan: dindorlarning diniy tuyg'ularini hurmat qilish; diniy e'tiqodlarni fuqarolarning yoki ular uyushmalarining xususiy ishi deb tan olish; diniy qarashlarga amal qiluvchi fuqarolarning ham ularga amal qilmaydigan fuqarolarning ham huquqlarini teng kafolatlash hamda ularni ta'qib qilishga yo'l qo'ymaslik; ma'naviy tiklanish, umuminsoniy axloqiy qadriyatlarni qaror toptirish ishida turli diniy uyushmalarining imkoniyatlaridan foydalanish uchun ular bilan muloqot qilish yo'llarini izlash zarurati; dindan buzg'unchilik maqsadlarida foydalanishga yo'l qo'yib bo'lmashligini e'tirof etish[7].

Mamlakatimizda diniy tashkilotlarning davlatdan ajratilgan jamiyatdan ajratilganini anglatmaydi. Chunki yosh avlodni tarbiyalashda, milliy qadriyatlarini asrab avaylashda, o'zbek xalqiga xos fazilatlarini o'zida mujassamlashtirgan mehroqibat, hamjihatlik, o'zaro yordam, keksalarga hurmat, sharqona odob-axloq, sharmu hayo kabi eng oliy insoniy tuyg'ularning

tub mohiyatini anglash va ko'z qorachig'idek e'zozlashda aynan diniy tashkilotlar va din arboblarning roli va o'rni beqiyos hisoblanadi.

Dunyoviy taraqqiyot yo'lidan borayotgan har qanday mamlakatda din va davlat o'rtasidagi munosabatlarning muhim qirrasini din va siyosat orasidagi aloqalar tashkil etadi. Albatta, bu borada har bir davlatning tarixiy tajribasi va taraqqiyotining xususiyatlarini hisobga olish zarur. Aholisining ko'pchiligini musulmonlar tashkil etuvchi ayrim mamlakatlarning oxirgi o'n yilliklardagi tajribasi "islom – olamshumul dinlar orasidagi eng siyosiydoshgan dindir" deya da'vo qilayotgan olimlar va siyosatchilarning fikrini tasdiqlayotgandek ko'rinadi. Ayrim mutaxassislar, hatto "islom – siyosiy hayotning eng asosiy omillaridan biridir, uni – siyosatdan, siyosatni esa, undan ajratib bo'lmaydi", deya xulosa qilmoqdalar. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, hech qaysi din o'zida xalqning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotning barcha jihatlarini qamrab olishga da'vogarlik qilmaydi. Aks holda u din bo'lmay qoladi. E'tirof etish lozimki, har qanday diniy e'tiqod kabi islom ham barcha davrlarda, shu jumladan, dahriylik keng targ'ib etilgan sho'ro tuzumi zamonida ham, ijtimoiy munosabatlar va ma'naviy-ruhiy hayotga o'z ta'sirini o'tkazib turgan muhim omillardan biri bo'lib qolavergan.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, vijdon erkinligi huquqining amalga oshirilishini biron bir belgi asosida cheklanmasdan, jamiyatning xususiyatlarini obyektiv baholash, diniy birlashmalarning huquqiy holatini, qonun hujjatlarida mustahkamlangan shaxsiy huquq va erkinliklarning me'yorini hisobga oladigan ko'p faktorli tahlilga asoslanishi kerak. Davlat va diniy birlashmalar o'rtasidagi munosabatlar tizimini jahon va mahalliy tarixiy-huquqiy tajribani hisobga olgan holda qurish diniy sohadagi umumiy va xususiylikni aniqlash, qonunchilikni amalga oshirish bilan bog'liq murakkab muammolarni hal qilish yo'llari va vositalarini ishlab chiqish imkonini beradi. Bu o'z navbatida diniy xavfsizlikning maqbul milliy konsepsiyani ishlab chiqish, konfessiyaviy munosabatlar o'rtasidagi nizolarni hal etishda xalqaro tajribani hisobga olishni nazarda tutadi.

ADABIYOTLAR

1. Нуриддин хожи Холиқназаров. Динийлик ва дунёвийлик Ислом нигоҳида // <https://sammuslim.uz/articles/actual/diniylik-va-dunyoviylik-islom-nigohida>
2. Логинов А.В. Власть и вера. Государственные и религиозные институты в истории и современности. М., 2005. С. 419-420.
3. Модели государственно-конфессиональных отношений: зарубежный опыт правового регулирования // <https://isfic.info/sovpop/petova03.htm>
4. Тошқулов Ж. Ўзбекистон Республикасида виждон эркинлигининг ҳуқуқий кафолатлари. Т., 2020. 13-бет.
5. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси // <https://lex.uz/docs/20596>
6. Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. – Т., 1998. 58-59-бетлар.